

Akif Emre İdeolojiyi Aşan İdeal

Bedri GENCER

Vefattan Vefaya

İnsanların, bilhassa aydınların asıl kıymetlerinin vefatlarından sonra anlaşıldığı yaygın bir kanaattir. Bu hakikat, 23 Mayıs 2017’de vefat eden Akif Emre (1957-2017) gibi bazı simalarda daha çarpıcı bir şekilde tecelli edebilir. Yaşarken daha ziyade hürmet ve itibar sahibi bir gazeteci-yazar olarak bilinen Emre, vefatından sonra emsali nadir görülen bir şekilde ülke çapında bir ahlakî muhasebeye vesile olan istisnâî bir aydın olarak belirdi. Hakkında kısa bir süre içinde sayısız yazı yazıldı, değerlendirme yapıldı. Ancak bunlar daha ziyade onun örnek şahsiyetine vurgu yapan vefat-sonrası intibalar olarak kaldı.

Hakikaten Emre, daha ziyade ahlakî bir muhasebeye vesile olarak herkes tarafından özellikle 1980 yılından sonra hızlanan fikrî-ahlakî savrulma sürecinde istikametiyle tebarüz eden örnek bir aydın olarak gösterildi. Hâlbuki o, yakın geçmişimizin ahlakî olduğu kadar fikrî, kültürel muhasebesine vesile olabilecek kadar önemli bir simaydı. Daha çok bir vefat sonrası vefa yazısı (Gencer 2017) olan ilk yazımızda merhûmun siyasî-ideolojik yönünden çok ahlakî-insanî yönünü öne çıkarmış, fikriyatından çok şahsiyetine, idealizmine vurgu yapmıştım. Burada ise niyetimiz, bir vefat sonrası hissî değerlendirmenin ötesinde onun entelektüel portresine daha yakından bakmaktır. Hatıralarla beslenmiş izlenimselci ile sistematik perspektifin birleştirildiği bu yazıyla, muhtemelen onun hakkındaki akademik değerlendirmeler, sistematik incelemeler sürecinin ilk adımını atmış oluyoruz.

Rahmetli babam Niyazi Gencer (1932-2000), ben doğmadan (1968) önce 1967 yılında memleketimiz Konya’dan gelerek İstanbul Fatih’e, İsmailağa Câmisi’nin sırasındaki bir eve taşınmıştı. Dolayısıyla bütün hayatı burada geçmiş biri olarak İstanbul’un kalbi Fatih’te pek çok kıymetli

kişiyile tanışmış olmayı Allah'ın bir lütfu saymışımdır. 1980'li yılların başında İstanbul İmam-Hatip Lisesi'nde okurken tanıştığım Emin Saraç ve Mahmut Kaya gibi hocalardan sonra 1984 Tüyap Kitap Fuarında İsmet Özel ile tanıştım. Bilahare 1985 yılında Raşit Küçük ve merhûm Akif Emre gibi aydınlarla muarefenin ardından *İlim ve Sanat* dergisinde ilk yazımın çıktığı 1986'dan sonra Müslüman camianın hemen hemen belli başlı bütün aydınlarıyla tanışma fırsatı buldum.

1985 yılının sonları, sanırım Kasım ayıydı; henüz 17 yaşında bir lise öğrencisiyken "Tercüme Tekniği" başlıklı ilk -akademik- makalemi yazmaya cüret ederek yayınlamak üzere Fatih'te bulunan Seha Neşriyat'ın çıkardığı *İlim ve Sanat* dergisine götürdüm. Yayınevinin bulunduğu katin salonunda Akif Emre, Kemal Kahraman, Ahmet Varol, Hacı Ahmet Özdemir, Feramuz Aydoğan gibi arkadaşlarıyla birlikte çalışıyordu. O zaman fakir 17, o 28 yaşındaydı. Aradan 32 yıl geçtiği için neler konuştuğumuzu tam hatırlamıyorum ama Emre'nin İslâm Dünyası Ansiklopedisi projesinin editörlüğünü yürüttüğü aklımda kalmış. Ciddî bir mesafe alındığı halde yayınevi yönetiminin değişmesinden sonra ansiklopedi projesi rafa kaldırılmış, bu kadar emek heba edilmişti maalesef.

Bilahare Emre, 1987 sonu-1988 başlarında üç yıllığına İngiltere'ye gidince irtibatımız koptu. Döndükten sonra İnsan Yayınları, Yeni Şafak, Küre-Klasik Yayınları gibi çalıştığı basın-yayın müesseselerinde ara ara görüştük. Son yıllarda birçok ahbabı gibi biz de kopmuştuk. Artık düğünlerde ve cenazelerde görüşür olduk.¹ Vefatı haberini alınca gözüm-den yaşlar süzüldü. Böyle zamanlarda "Erkekler ağlamaz" sözü insana küfür gibi gelir. Evet, erkekler de insandır ve bal gibi ağlarlar!

Hayatta Ama Dünyada Değil

Her ölüm, ötelerden bir âyettir, haberdir; dünyanın faniliğini hatırlatan bir şok, dünya telaşına vurulan bir darbedir. Emre'nin vefatı ise,

1 Mesela 20 Ağustos 2010'da Marmara İlahiyat Câmisi'nde hocam Ahmet Tabakoğlu'nun Manisa'da askerlik görevini yaptığı sırada vefat eden oğlunun cenaze namazında, 24 Ağustos 2013'te Şehzadebaşı Câmisi'nde Kudret Büyükçöşkun'un kızının düğününde ve en son 4 Nisan 2016'da Eyüp Câmisi'nde İlhan Akıncı'nın cenaze namazında görüştük. Bu, onunla son görüşmemiz oldu.

sadece Müslüman camiaya değil, beklenmedik şekilde bütün ülkeye bir şefkat tokadı oldu adeta. O, vefatıyla adeta Kur’ân’daki gibi “Ya nereye gidiyorsunuz?” diye sordu. Son zamanlarda bilhassa Ramazan iftarlarında yapılan “Biz nasıl böyle yozlaştık?” muhasebesinin tam Ramazan öncesinde yapılmasına vesile oldu Emre, ani vefatıyla.

Bir vefatın böyle derin ve yaygın bir muhasebeye vesile olmasına “ayna ve mesafe” kelimeleriyle anlatabileceğimiz iki sebep gösterebiliriz. Hadis-i şerifte “Mümin, müminin aynasıdır” buyrulur. Âlem-i cemale göçen Emre’nin hayatı, herkese nefis muhasebesi için bir ayna oldu. İnsanların yaşarken birbirleriyle yaptıkları istikamet tartışmalarının karşılıklı ithamlarla batağa saplanması mukadderdir. Ama Emre’nin artık hatıra olan düzgün hayatı, herkesin ahlakî muhasebesini yapmaya yaran bir ayna oldu, herkes, bu aynaya bir şekilde kendi ahlakî serencamını yansımış buldu. Dolayısıyla insan, onun gibi birinin faziletlerini dile getirmekle zımnen kendi nakisalarını dile getirmiş olur. “Biz nasıl yozlaştık, herkesi bir hortum gibi içine çeken yozlaşma sürecinden nasıl oldu da Akif Emre mâsûn kaldı” soruları, köklü bir nefis muhasebesine vesile olur. Dolayısıyla ben de onu anlatırken zımnen kendimi de anlatmış, içimi dökmüş olacağım.

İkincisi, onun vefatından sonra yapılan değerlendirmelerde gene bildik “Yaşarken niçin değerini bilemedik” teessüfü öne çıkar; bu ihmal, “Kör ölür badem gözlü olur, Ölen inek sütlü olur” gibi atasözlerine atıfla eleştirilir, vefat-sonrası azizleştirme eğiliminden yakınılır. Hâlbuki içti-maî kadir bilmezliğin ötesinde bu ihmalin objektif ontik sebebini görmek gerekir. “Ol mâhîler ki derya içredirler, derya nedir bilmezler” sözünün ifade ettiği üzere, bir canlı içinde bulunduğu, hemhal olduğu bir şeyi fark edemez. Fark etmek için balığın sudan çıkması gibi bir mesafe gerekir. Objektif değerlendirmeye imkân veren asıl ontik mesafe ise varlık boyutunun değiştiği ölümdür.

Şeyh Bedreddin (564: 57)’in dediği gibi: “Bir nebî veya velîye kendi zamanında pek az kimse meyl ü muhabbet eder. Vefatından sonra ise insanların ona meyl ü muhabbeti yavaş yavaş artmaya başlar. Nihayet herkes onun nebî veya velî olduğunu tasdik eyler.” Bu, Emre misalindeki

gibi bir “tabiî ölüm” olduğu gibi, Seza Karakoç misalindeki gibi tasavvufî tabirle bir “iradî ölüm”, yani fiilen dünyadan çekilme de olabilir. Karakoç, hayatta ama dünyada değildir; yaşadığımız “tefâul” (-miş gibi yapma) dünyasından fiilen çekilerek bu ontik mesafeyi koyabildiği için adeta yaşarken ölmüş gibi değerlendirilme şansına nisbeten kavuşan biri olmuştur.

Ancak vefatından sonra ortaya çıkan tesirine bakıldığında Akif Emre'nin de tamamen Seza Karakoç gibi olmasa da gene tasavvufî bir düsturla itiraz ve iddiadan yüz çevirerek itizali seçmiş biri olduğu görüldü. O, hiçbir zaman büyük laflar ederek kendini öne çıkaran, her sözüyle tartışma yaratan biri olmamış, geçici sansasyon ve tiraja iltifat etmemiş, kendi çapında sessiz ve derinden ideallerinin izini sürmüştü. Bu hayat seyrinin değeri, varlık boyutunun değiştiği ölümden sonra tam anlaşılacaktı. Yaşarken kendi çapında sevilen, sayılan bir Müslüman gazeteci-yazar olarak bilinen birinin vefatından sonra yalnızca çağdaş içtimaî-ahlakî değil, aynı zamanda entelektüel-ideolojik maceramızın muhasebesine vesile olacak kadar derin bir iz bırakacağını kim tahmin edebilirdi? İhlaslı her amel, er-geç muhakkak karşılığını bulur.

Aslında Emre gibiler de dünyadan çok ahiret ehliydi. Önceden Hakka yürüyenlerden Cahit Zarifoğlu ve son yıllarda vefat eden dostlarımız Bayram Ali Öztürk, Nusret Özcan, Hamit Can, Bahattin Yıldız ve Akif Emre'ye bakılınca hepsinde ortak bir, bu dünyadan çok ahiret ehlini andıran dervişlik, kalenderlik görülebilirdi. “İyiler önden gider” sözünü doğrularcasına hepsi hayatta arkadan, ama ölümden önden giden atlılar. Elbette “İyiler önden gider” sözü, mefhum-ı muhalifince kalanların hepsinin kötüler olduğu mânâsına alınamazdı. Onların bu dünyanın insanları olmadıkları, hep uzaklara, ufuklara baktıkları fotoğraflarından bile fark edilebilirdi. Yakın dostu Mehmet Bulayır ile Emre'nin sosyal medyadaki profil fotoğrafı bile yalnız kurda benziyor diye espri yapmıştık.

Ondaki bu karakter sağlamlığı, soyunun temizliği yanında tasavvuf menşeiinden kaynaklanıyordu. Emre, 1970'li yıllarda İskenderpaşa'da Nakşibendî-Gümüşhânevî silsilenin son büyü şeyhi M. Zâhid Kotku (1897-1980) Hazretlerinin sohbetleriyle yetişti. Onun vefatından

sonra yazdığımız yazıda “Sünnî-tasavvufî bir Akif Emre” portresi çizdiğimiz gerekçesiyle tenkitler gelmişti (Gencer 2017). Hâlbuki bu, bizim yakıştırmamız değil, pek bilinmeyen bir hakikatin ifadesiydi. Vefatından sonra bulunan, 20-30 yaşlarında gençlere yönelik hazırlanmış olduğu taslak bir kitap listesi, Emre’nin tasavvufla irtibatının belgesiydi. Bu, genel bir tavsiye kitap listesi değil, ideal bir mücâhid tipini yetiştirmeye yönelik bir eğitim programına uygun bir okuma programı taslağıdır (Kardaş 2017).

Akif Emre’nin dâhil olduğu neslin aktivizmine “İslâmî hareket” deniyordu; bu, “cihad” kavramının çağımızdaki nötral ve ideolojik ifadesi olarak görülebilirdi. “İslâmî hareket”in fâlinin ifadesinde bu karşılık ortaya çıkıyordu: mücâhid. “İdeal mücâhid”in tarifi ise “cihad”ın tarifine bağlıydı. Tasavvufta cihad, ekber/esgar (daha büyük/daha küçük) olarak ikiye ayrılır. İnsanın en yaman, görünmez düşmanı olan nefisle yapılan cihad-ı ekberi başarmanın dış dünyaya yönelik *gazâ* denen cihad-ı esgarı başarması kolaydır (Willis 1967: 414). İki cihadı öğreten kaynak ise özel adıyla fütüvvet olan tasavvuftu. Nefis ile dünyayı fethetmeye yönelik iki cihadın hakkını veren fütüvvet ehlinin, Horasan Erenleri’nin piri Abdullah İbni Mübarek’ti (736-794). Hasan Bennâ da Şâzelî tarikatı mensubu olarak benzer bir fütüvvet ruhuyla yola çıkarak Mısır’da çağdaş İslâm dünyasının en önemli İslâm hareketi İhvân-ı Müslimîn’i başlatmıştı. Muhammed İbrahim Şirbeynî Sakr (2014)’in eseri, Bennâ’nın şahsiyetindeki tasavvufun rolünü tafsil eder. Bennâ, tasavvuftan aldığı ruhla öncelikle gönülleri feth ederek medenî-ahlakî bir tahavvül gerçekleştirmeyi umuyordu. Onun gibi tasavvuf ehlinin gayet iyi bildiği üzere, “Salah olmadan ıslah olmaz; düzelmeden düzeltilemez.”

Akif Emre’nin hazırladığı okuma programı da benzer bir “Salah olmadan ıslah olmaz” anlayışına dayanıyordu. Beş kısımlık programın muhtemelen “İslâm nizamı” başlığını taşıyan kısımdaki okuma programının hedefi, “İslâm’ın bir hayat nizamı olduğu, sosyal yönlerinin nelerden ibaret olduğu ve devlet fikri, devlet sistemiyle birlikte anlaşılır kılmak”tır. Ancak öncelikli hedef, Rabbini ve Nefsini tanımaktır. Taslakta insan şahsiyetinin temeli olarak fıkın (akide, ilmihal ve ahlak)

önceliğine ve bunun disiplini olarak tasavvufa vurgu yapılması ve tavsiye edilen 23 eserden ikisinin (*Tasavvufî Ahlâk, Ehl-i Sünnet Akâidi*) M. Zâhid Kotku ile üçünün (*Allah (cc), Allah Erinin Ahlâk ve Kültürü, Allah Resulü Hz. Muhammed (S.A.V.)*), Şâzelî Suriyeli âlim ve İhvân-ı Müslimîn lideri Said Havva (1935-1989)'ya ait olması dikkat çekicidir:

1-Ehl-i Sünnet Akaidi ve İslâm İlmihali

Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslâm İlmihali esas kitap*,

Yardımcı kitap:

Ehl-i Sünnet Akaidi, Mehmed Zâhid Kotku

Amentü Şerhi, Numan Kurtulmuş

Hedef: Akideyle birlikte (Amentü ve ehl-i sünnet akaidi) muamelâta ait fıkhi hükümler (namaz, oruç, hac, abdest vs.) tam olarak öğretilecek.

Allah (cc), Said Havva isimli kitap okutulacak.

4-İslâm Ahlâkı

Kimyâ-yı Saadet, İmam Gazali

Riya, kibir, ucub, gurur gibi kötü ahlaklar ve giderme yollarının tanıtılması,

Allah sevgisi, zikir, kalp temizliği gibi Müslümanda olması gereken hasletler işlenecek.

Allah Rasulü'nün ahlakıyla ahlaklanmanın ve Allah, Resulü ve davasının sevgisini kazanmanın metodu olarak Tasavvuf'un ana hatlarıyla tanıtılması,

Bidatten uzak, gerçek İslâm Tasavvufu'nun gereği vurgulanmalı

Yardımcı Eserler:

Tasavvufî Ahlâk, Mehmet Zahit Kotku

İhya-i Ulumiddin, Gazali

Allah dostlarının hayatlarını anlatan diğer eserler,

Tasavvuf, Mahir İz

40 Hadiste Müslümanın Hüviyeti, Ali Nar

İslâm Davetçisinin Ahlakı, Fethi Yeken

Risale-i Kuşeyri, Dergâh Yayınları

Nefsini düzeltmeden âlemi düzeltmeye yönelen çağdaş İslâmcılığın uğradığı ideolojik kriz, ahlakî hüsrân, Emre'nin esas aldığı bu ahlakî-tasavvufî vizyonun haklılığını gösterdi. Onun nefesine hâkimiyeti, derviş-meşrepliği, bu manevî kaynaktan geliyordu. Gerçekten de ülkemizde adam diye bilinenlerin zerre de olsa tasavvuftan nasibini almış kişiler olması bir tesadüf olamazdı. Bu, bugün niçin adam yetiştiremediğimizi de açıklar. Bu birincil manevî kaynak yanında Büyük Doğu, Diriliş, Maverâ, MTTB ve Akıncılar da onda sağlam bir dava şuurunu oluşturan zengin ikincil kaynaklar oldu. Zamanla Necmettin Erbakan, Esad Coşan, Sezai Karakoç, Aliya İzetbegoviç gibi karakter tim-sali adamlarla ülfet, onun daha da olgunlaşmasına vesile oldu. Bu arada Yıldız Teknik Üniversitesi Makine Mühendisliği bölümünü kazanınca aynı fakültede okuyan Müslüman Genç Grubunun lideri Mehmet Güney ile ömür boyu sürecek dava arkadaşlığı ve İslâmcılık macerası başladı.

İrancılık Fitnesi

Müslümanların son kırk yılı, tam bir savrulmalar tarihidir. Müslümanlar, Kur'ân-ı Kerim'de "Müminlerin yolu" denen Peygamber ve as-hâbının yolundan, sünnetten uzaklaştıkça İran, FETÖ ve sonunda doğrudan İlhâd (sekülerlik) gibi ağır belalara uğradılar. "Müminlerin yolu" tabirindeki Yol, Fâtîha Sûresi'nde geçen Sırât-ı Müstakîm veya Tarikat-ı Muhammediyye'dir. Ancak tabir, ferden değil, ancak cemaaten, müminlerle birlikte bu yolun tutulabileceğini ifade eder. "Ehl-i sünnet ve cemaat" tabirindeki "cemaat"ın sosyolojik karşılığı "sürü" ve "mahalle"dir. "Sürüden ayrılanı kurt kaptığı" gibi, "Müminlerin yolu"ndan, "ehl-i sünnet ve cemaat"ten ayrılanı da İran, FETÖ veya İlhâd, kısaca, sürüden ayrılanı kurt, cemaatten ayrılanı cemiyet kapar.

Emre, hakkında İrancı intibâna yol açabilecek fikirleri yazılarında dile getirmişti:

“Tahran’da soğuk bir Şubat günü uçağın kapısından görüldüğü andan itibaren taşları yerinden oynatan, dünyanın tüm mustazafları adına konuşan, şahadeti ve adaleti gündemine koyan bu yaşlı adam gerçekte ne söylemişti? Vakur ve sakin duruşuyla milyonları sokağa döken bu ihtiyar devrimci şahı kovarken hangi güçlere kafa tuttuğunu, İslam kardeşliği derken yüzlerce yıllık parçalanmışlığı elinin tersiyle bir kenara ittiğinin farkındaydı şüphesiz” (Emre 2009). “Bir devrim lideri olmasından önce bilge bir kişilik olarak düşünceleri, bir âlim olarak Şiiliğin siyasal görüşlerinde yaptığı yorumlar bugün de konuşulması, tartışılması eksik kalmış bir konudur. Humeyni’nin Sünnî refleksle mezhebi paranteze sıkıştırılmak istenmesi, aslında onun evrensel söyleminin ve özellikle soğuk savaş şartlarında Batı karşıtı söyleminin bastırılması amacıyla”

(...) Bugün İran İslam Devrimi’ni gerçekleştirenlerin aynı idealleri savunup savunmadıkları kuşkuludur. Benzer biçimde Türkiye’de varlığını İran düşmanlığı üzerine inşa eden cemaatlerin hala bu ayrımı daha da körükleyici bir dile sarılmalarının Müslümanlara ne getirdiği de ortada. Yine Türkiye’de bir zamanlar her İslami talepte bulduklarında Humeynicilik’le suçlanmış olanların bugün hem taleplerinin hem de eski konumlarının neresinde durduklarına bakmak ilginç olabilir. İran yöneticilerinin bir yanda içine çekildikleri ulusdevlet refleksiyle Ortadoğu’da siyaset yaparken aynı zamanda sekter bir dile savrulmaları da çeyrek yüzyıl sonra yaşanan boşluğun resmidir” (Emre 2009).

İran veya FETÖ rüzgârına kapılan aydınların hüsrana uğradıktan sonra “Zamanında hangimiz kanmadı ki” yollu entelektüel günah çıkarma seansları kanıksandı artık. Peki, o zaman sormak lazım: Aynı devirde yaşayan Ahmed Yaşar, Esad Coşan veya Sezai Karakoç, İsmet Özel, niçin bu fitne rüzgârına kapılmadılar, bu tuzaklara düşmediler? Onların istikametlerinin sırrı neydi? Müminin istikameti firasete, firaset ise sadakate, müminlerin yoluna, sünnet ve cemaate sadakate bağlıdır.

“Tevvâb” olan Rahman’ın kulları için tevbe kapısı daima açıktır. Ancak “Allah’a düşen tevbe, bir cahillikle bir kabahat yapıp da çok geçmeden tevbe edenler içindir, işte Allah bunların tevbelerini kabul eder. Allah alîmdir, hakîmdir” (Nisâ, 4/17-18) âyetinde buyurulduğu gibi tevbe,

daha ziyade fiske denenen geçici ameli kusurlarda geçerlidir. İrancılık, Fetöcülük vs. ise ölümcül virüse benzeyen akidevî sapmalardır. Nasıl bir küp süt, düşen bir damla sirkeden temizlenemezse, denebilir ki, zamanında Afgânî, İran veya FETÖ'ye zerre sempati duyan biri de bir daha kalbini bu virüsten temizleyemez, istikamet bulamaz. Hatta bu süt/sirke münasebeti bir kader mi, istisnası olabilir mi diye çok düşündükten sonra şöyle bir sonuca vardım. Biz, zahire göre hükmederiz. Eğer her şey, hidayet ön ve son tahlilde Allah'tan ise elbette bu hükmün istisnası olabilir.

Akif Emre, sünnet-tasavvuf menşeiinden dolayı bu kaderin istisnası olarak görülebilirdi. Tasavvuf sayesinde sünnete bağlılık, onun aslı, İrancılık bir gençlik arızasıydı, bu arızanın zevalinden sonra özüne dönecekti, nitekim döndü; "Aslı ve nesli; Her şey aslına döner" sözlerinin belirttiği gibi. Hakikaten kimse onun gibi soyu ve özü temiz birine İrancılığı yakıştıramazdı. Zira İrancılık, bir Müslümanın kimliğini, dinini ve tarihini inkâr etmesi demekti. Emre gibi iyi İngilizce bilen, dünyayı yakından takip eden biri nasıl olur da, yakında belgeleri ortaya çıktığı gibi, sözde İran İslâm Devriminin Amerikan yapımı olduğunu fark edemezdi (Haber Sol 2016)?

Sanırım onun İran meyli, umumî mânâda idealizm ve devrimcilik olarak solculukla açıklanabilirdi. Emre, umumî "zulme muhalefet" mânâsında sol zihniyetli, idealist ve devrimciydi; bunun modern çağda tezahürü ise "kapitalizm ve emperyalizm karşıtlığı" idi. Bu emperyalizm, kapitalizm karşıtlığının muhtevası, ne (Marksizm veya İslâm) adına yapıldığı ise alınan ideolojik tutumun sağ kutbunu belirliyordu. Lütfü Oflaz (2017), vefatından kısa bir süre önce tanıştığı Akif Emre'nin kendisine, "Sizin vicdanî öncülüğünüz, vicdanî bakış açınız, emperyalizme, kapitalizme karşı duruşunuz ve mütevazı yaşam tarzınız beni çok etkiledi" dediğini aktarıyor. Bu, onun son nefesine kadar sürdürdüğü idealizm ve devrimcilik olarak solculuğun tipik ifadesidir. Onun sözde İran İslâm Devrimine sempatisi de bundan kaynaklanır. Nitekim İsmet Özel, İslâmcı kesimin İran Devrimi rüzgârına kapıldığı 1985 yılında "Tahran, Müslümanların Moskova'sı olmak istiyor"

yazısıyla bu gerçeğe dikkat çekmişti. Sol tarafta Moskova, sağ tarafta Tahran romantizmi!

Şahitliği Makbul Adam

Dünyayı altüst eden Fransız İhtilali ile gelen komünizm ve İslamizm gibi ideolojiler, siyasî modernizm olarak radikalizmin, radikal siyasî zihniyetin dünyayı değiştirme vesileleriydi. Görünüşte paradoksal bir şekilde komünizm, bizzat kapitalizmin ürünü sayılan “devleti imha”, tam aksine İslamizm ise “İslâm devletini inşâ” idealine dayanıyordu. Bu mânâda komünizm, feodal ve kapitalist emperyal ve ulusal devletler öncesine dönüşü hedefleyen, ideolojiliği reddeden bir ideoloji, tam aksine İslamizm, bir ulus-devleti ideolojisi olarak doğmuştu. Ancak ikisinin de ortak ideali, geçmişte kalmış bir ‘Asr-ı Saadet’in, Mutlu Cemaatin ihyasıydı. Nitekim Seyyid Kutub’un 1952-53 yıllarında *el-Müslimûn* dergisinde tefrika ettiği *Nahve Mücteme’ İslâmî* (İslâm Toplumuna Doğru) kitabının başlığı da “İslâm devleti”nin ötesindeki bu asıl ideali ifade eder.

Eşyanın tabiatı icabı bir uç olarak radikalizmin bir başka uca düşmesi kaçınılmazdır. “Büyük güzeldir” sloganına dayalı radikalizm “Küçük güzeldir” ucuna düşecekti. “Büyük güzeldir” sloganına dayalı radikalizm=solculuk, idealizm ve devrimcilik olarak tarif edilebilirken “Küçük güzeldir” zihniyeti o kadar kolay tarif edilemez. Analitiklik adına “Küçük güzeldir”in üç mânâsını ayırt edebiliriz.

Birincisi, “Salah olmadan ıslah olmaz” hakikatine rağmen biz nefsimizi düzeltmeden âlemi düzeltme, düzelmeden düzeltme yanlısına düşmüşüz” muhasebesiyle asıl, sahici muhafazakârlık olarak sünnet ve tasavvufa, Necip Fazıl misalinde *İdeolocya Örgüsü*’nden *İman ve İslâm Atlası*’na, İsmet Özel misalinde *Halkın Dostları*’ndan *Mızraklı İlmihal’e*, öze dönüştür. “Küçük güzeldir”in ikinci mânâsı, sinizm (eyyamcılık) ve hatta nihilizmdir. Üçüncüsü, “Biz ideal peşinde koşarken hayatı (nefsimizi) ıskalamışız, dünyayı kurtaralım derken kendimizi kurtarmayı ihmal etmişiz” diye lümpen bir realizm olarak kendini gösteren, “medeniyet tasavvuru” diye bilinen seküler bir muhafazakârlığa kayıştır.

Âlem-i kebîrin zübdesi âlem-i sagîr olduğu için insanın zihnindeki fikirler ile harîçteki ayınlar dünyaları arasında sıkı bir etkileşim vardır. Dolayısıyla seküler-lümpen muhafazakârlık yönündeki zihnî değişim, “sonradan görmelik” denen köksüzlük ve hazımsızlığa yol açan hızlı içtimaî değişimden kaynaklanır. Bazılarının sandığı gibi asalet, mutlak mânâda şehirlilik ve zenginlik, aristokrasi demek değildir. Asalet, lafzen köyde veya şehirde köklülük demektir. Asil insan, hiçbir şeyi olmasa da asildir, gariban değildir. Asilde bir nimetin yokluğu belli olmaz, varlığı metâ olarak sırtmaz, tam aksine sonradan görmede nimetler metâlar olarak sırtır. Asalet, dünyevî metâları ilahî nimetler olarak görerek hazm etmek, içselleştirmek ve dolayısıyla kendini bilmek, tevazuya erişmek demektir. Buna göre asaletin göstergesi, kendini bilme ve tevazudur. Birinde kibir varsa, isterse asırlık İstanbullu olsun, o gene sonradan görme bir sefih, kendini bilmezdir.

Asalet, camiamızda Sezai Karakoç, Saadettin Ökten, İsmet Özel, Nabi Avcı, Ahmet Kot, Numan Kurtulmuş ve Akif Emre gibi çok az kişide bulunan bir fazilettir. Zira yaşanan hızlı içtimaî değişim, asaletle birlikte ahlakını da hızla yok etmiştir. Halkımız, 1980 ve bilhassa 2000’li yıllardan itibaren giderek köylerden şehirlere göç etti, ani belde ve sınıf değiştirmeye sonradan görme oldu. İşte bugün yaşadığımız bütün ahlakî çürümenin kaynağı, bu sonradan görmeliktir; “Sonradan görme, gâvurdan dönme” atasözünün belirttiği gibi. Eskiler, “Bir servet yedi nesilde hazm edilir” derler; hazm edilmeyen bir servetin sahibinden, sonradan görmeden her rezillik beklenir. Yani bazılarının sandığı gibi, “Eski mücahit, yeni müteahhit” tabiriyle anlatılan yozlaşmanın sebebi, ideolojik döneklilik değil, sonradan görmeliktir; ideolojik döneklilik, yozlaşmanın asıl sebebi değil, yozlaşmanın asıl sebebi olarak köksüzlüğün, sonradan görmeliğin sonucudur.

Bilhassa son yirmi yılda sonradan görmelik, adeta bir hortum gibi herkesi içine çeken derin bir ahlakî çürüme sürecine vücut verdi. “Bu ülkede düzgün tek bir adam kalmadı mı Allah aşkına?”, bizim İmam-Hatip neslinden en idealist bildiğimiz arkadaşlarda bile derin ahlakî zaafı görmekten kaynaklanan hayal kırıklıklarının tesiriyle sıkça dilimizden

dökülen sözdür. İşte Akif Emre ve onun gibi az sayıda insan, o düzgün tek adamdı. O, sonradan değil, asalet sahibi olarak önceden görmeydi, gören herkeste bir asalet ve nezahet hissi uyandırırdı.

Bir insanın şahsiyeti, asalet ve edebi, her hareketine yansır, teferuat olarak görülen şeylerdeki dikkatinden belli olur. Bilhassa elektronik iletişim teknolojisi geliştikçe içtimâî görgüsüzlüğümüz daha aşikâr hale geldi, ne telefon, ne eposta kullanma âdâbı oluştu. Sizden bir fikir veya dosya isteyen üstelik de ilim ehli biri, istediği şeyi epostayla iletmişinizde hiç bir karşılık vermediği için ayrıca telefonla arayarak alıp almadığını teyit etme zorunda bırakır. Hâlbuki muhatap, aldığı mesaj/dosya için sadece teşekkür ettiğinde bir taşla iki kuş vurmuş, hem adalet, hem fazilet göstermiş, hem aldığı haber vermiş, hem nezaket göstermiş olacak ama maalesef bu kadar incelikten mahrum hale geldi toplumumuz. İşte üstelik de çoğu topluma örnek olması gereken akademisyenlerden oluşan yazıştığım binlerce kişi içinde diyebilirim ki sadece Emre bu inceliği gösterirdi.

O asaletinden dolayı tok gözlüydü, iktidar devrinde gözü dönenlerden, dünyevî metâlar peşinde koşanlardan asla olmadı. Ondaki gibi köklülük, önceden görmelik ve düzgünlüğün göstergesi tevazu, tok gözlülük ve hasbîlik, köksüzlük, sonradan görmelik ve yamukluğun göstergesi tekebbür, aç gözlülük ve hesabılıktır. O, insanlara mevki-makamlarına göre değil, sadece zâtî değerlerine göre yaklaştı. Mesela Emre'nin en yakın arkadaşlarından biri Kudret Büyükcoşkun'du. Bir makamı olmayan bu bilge ve kalender kişiyle ancak Emre gibi hasbi kişiler dost olabilirdi. Bir gün sanıyorum cumhurbaşkanı olduğunda hemşeri olmalarına binaen tanışabilecekleri zannıyla Abdullah Gül ile tanışıp tanışmadıklarını sormuştun; zamanında Kayseri'de onunla bayağı samimî oldukları mânâsına gelen "tabii canım" diye cevap verdi. "Şimdi görüşüyor musunuz" diye sorduğumda ise cevap vermedi, uzaklara baktı.

Emre'nin birinin arkasından konuştuğunu görmedim. Sanıyorum bu son devresinde Gül ile hiç görüşmemişlerdi. İktidardakilerin hepsi arkadaş olmasına rağmen şahsiyetinden taviz verebileceği iktidar-menfaat münasebetlerine hiç girmede, eyvallah etmedi. Birinin bir mevkiye

gelince en yakın arkadaşından bile uzaklaşma saiki, münasebetteki hasbîliğin hesabîliğe dönüşebileceği endişesinden kaynaklanır. Omurgasızlar tanımadıkları bir mevki sahibine yanaşmaya çalışırken omurgalılar mevki sahibi olan tanıdıklarından uzaklaşırlar.

Bu yüzden radikal İslâmcılık-İrancılık macerası, sağlam manevî arkaplanından dolayı Emre'yi nesli kadar uçlara savurmadı. O, asla namazsız İslâmcılardan olmadı, sağlam manevî arkaplanından dolayı hep istikametini korudu. Sünnicilik yapmadığı halde “ehl-i sünnet ve cemaat” tabirindeki “cemaat”in sosyolojik karşılığı “mahalle”ye sadakatten hiç ayrılmadı, Müslüman mahallesinden hiç çıkmadı. Zira mahalleden, sürüden ayrılanı kurt kapardı. O, bu mahalleye sadakati sayesinde FETÖ gibi pisliklere hiç bulaşmayan çok az kişiden biri oldu.

Onun kumaşı buna müsait değildi; tasavvufla genç yaşta kuşandığı manevî zırh onu koruyordu. Belki de bu zırhın göstergesi sakalıydı. O, tanıdığımdan beri hep sakallıydı. Bizde genelde espri diye bilinen “Sakalım yok ki sözümüz dinlensin” sözünün mânâsını öğrenince ben de sakal bırakmıştım. Sakal, erkeğin fitratı olduğu için İslâm'da ve muhtemelen bütün kadim topluluklarda sakalsız bir erkeğin şahitliği kabul edilmezdi. Yani sözün aslı, “Sakalım yok ki şahitliğimiz kabul edilsin”di! Dolayısıyla Emre, şahitliği makbul ender insanlardan biriydi.

Bu yüzden sakalıyla sözü dinlenen “mahallenin abileri”nden oldu. Hasanali Yıldırım, onun için “ağabeylik makamı” diye bir tabir kullanır. O, Zâhid Kotku gibi bir şeyhi, mürşid-i kâmilî tanıma bahtiyarlığına erişmiş nadir kullandı. Abilik makamı, hocalık ile şeyhliğin arasında veya ikisinin karışımı bir şeydi. Ahir zamanda böyle abiler, nesli tükenen mürşid-i kâmillerin işlevini telafi ederek gençlere yol gösterir, ufuk gösterirler. Bir gün sohbetimiz esnasında aydınlarımızın güncel rutin işlere kapıldıklarından kalıcı eserler veremediklerinden yakınmıştım. Emre, bunu üzerine alınarak bana bozuldu. Ben ise kesinlikle kendisini değil, akademisyenleri kasd ettiğimi söyleyerek durumu açıkladım. Gerçekten ikna oldu ve alınganlığı geçti mi bilmiyorum ama gıyabımda “Bizim Bedri” diye bahs ettiğini duyduğum sürece gönül defterinden, mahalle kütüğünden isminin düşmediğini bilerek sevindim.

İdeolojik Medeniyetten İnsanı Medeniyete

Bir insan, bir anda değil, belli bir süreçten geçerek dava adamı, aydın olur. Bunu “idrak→dert→ideal→ideoloji→dava” zinciriyle anlatabiliriz. Fıtratındaki selamet ve hakkaniyeti az-çok koruyan biri, yaşadığı dünyaya bakınca gördüğü haksızlıklardan vicdanen rahatsızlık duyar. Bu idrak sürekli hale geldiğinde bir zulüm kaygısına, derde dönüşür. Dertli adam, gafletten uzak, şuuru uyanık adamdır; bu yüzden tasavvufta “Allah derdini arttırsın” denir. Bilahare entelektüel gayretle bu zulmü anlamlandırma arayışıyla kaygı ideale, zulüm kaygısı adalet idealine dönüşür. Dertli adam, bilahare adalet idealini gerçekleştireceği bir ideolojiye bağlanınca dava adamına dönüşür; dava, ideoloji sayesinde ideali gerçekleştirme mücadelesi sürecidir. Âdî ferdi dert, insanı rahatsız eder, moralini bozar; tam aksine âli millî dert olarak dava, hayata mânâ katar, moral güç verir. Burada ideal maksat, ideoloji vesiledir; yani asl olan maksat=idealdir. İdeolojiler değişir, hatta yok olur, ancak ona vücut veren idrak ve dert bâkî kaldığı sürece ideal de bâkî kalır.

Emre, iktidar devrinde “ideoloji”siyle birlikte “ideal”ini, derdini, davasını, kimliğini kayb edenlerden olmadı. İslâm devleti ütopyaları tükendikten sonra da ideallerini korudu, “eski mücahit yeni müteahhit” nesli gibi kaba gerçeklere teslim olmadı. Zamanla eğreti idealizmden lümpen realizme kayanlar, derdini ve ideallerini koruyanlara “Sen hâlâ orada mısın?” diye müstehzi bir soruyla artık İslâm devleti ütopyalarını aşarak kapitalist gerçeklerin dünyasına postu serdiklerini ima ederler. O zaman Emre gibilerce onlara şöyle cevap verme hakkı doğar: “Sen zaten orada mıydın?” Sağlam bir ideali olan ondan dönmez.

Söz konusu idealizmden realizme, radikalizmden seküler muhafazakârlığa geçiş sürecinde anahtar kavram “medeniyet”tir. Stanislaw Jerzy Lec (1969: 49)’in “İçlerine tüm milletlerin haps edilebileceği kadar boş kelimeler vardır” (There are words empty enough to imprison whole nations) sözü, medeniyet kavramının 150 yıldır İslâm dünyasında gördüğü igvâ işlevini de güzel anlatır. Hâkim trende göre artık “İslâm devleti out, İslâm medeniyeti in”dir! Mazrufu devlet ve medeniyet olarak değişse de zarf, ütopya değişmemiştir. Daha da kötüsü mevcut laik ile

ütöpik İslâm devletinin karşılaştırmasından bir entelektüel dinamizm doğabiliyordu; “Medine Vesikası” misalinde olduğu gibi. Hâlbuki İslâm medeniyetinin karşılaştırabileceği bir fiili seküler medeniyet yoktu; bu yüzden Müslüman aydınlar, medeniyet diye tamamen soyut bir kavramın, gölgenin peşinde koşuyorlardı.

Çağımızda gerek İslâm devleti, gerek İslâm medeniyeti denen şeyler, Medine-i Münevver’e de temelleniyordu. Ashâb-ı Kirâm, hicretten sonra Medine-i Münevver’e Dârü’s-Sünne demişti. Bu, dinin “köyde âdet, medinede sünnet” olarak yaşandığı mânâsına geliyordu. 1960 yılından sonra “Küçük Amerika” olma hayaliyle hızla köyden kente göçen Müslümanlarda ise ne medine, ne sünnet şuuru kalmıştı. Karşılaştırmak üzere ne şehrin, ne sünnetin dinî ve seküler türlerine vakıftılar; Müslümanların diyalektik olarak ötekileştirecekleri ve benimseyecekleri bir şehir ve kültür mefhumları yoktu. Onlar için medenileşmek, olabildiğince daha fazla ve yüksek bina dikmekti. O yüzden medeniyetçilik, ex-İslâmcı, “eski mücahit yeni müteahhit” neslin, sonradan görme-lik olarak dünyevîleşmenin ideolojisi olmuştu.

Onların bu dizginlenemez bina dikme şehveti içinde Turgut Cansever gibi hakikî medine/medeniyeti hatırlatacak bilge seslere kulak verecek halleri yoktu. Bedenini ve ruhunu tamamen kaybetmiş bir şehirde, İstanbul’da restore edilen medrese gibi tarihî eserlerin de vakfiyelerinde belirlenen aslî kuruluş gayesine uygun olarak kullanılmaları beklene-mezdi. Bu mânâda medinesiz medeniyetçilik, bedeni olmayan bir gölgenin peşinde koşmak demektir. Müslümanlar, en azından yıkıcı sonuçları bakımından sonunda sekülerleşmeyi başarmışlardı!

Sekülerleşme, ‘Âlim/‘Âlem münasebetinin kopması ve ters dönmesine bağlı inkısam ve inkılablar sürecidir. Belki de bu sürecin sonucu, “cüz’isiz küllcilik”tir; bunu İsmail Hakkı Bursevî’nin izahıyla açmakta fayda vardır: “Cüz’î, küllînin ‘aynıdır. Kaçan küllî teşahhus etse cüz’î, etmezse küllî derler. Mefhûm-i insan küllîdir, efrâd-ı insan onun cüz’üdür. Her bir ferd-i insan, mefhûm-i küllînin ‘aynıdır, teşahhusuyla bile” (Seyyid 2008: 948). Yani cüz’î bir insan ferdi, küllî insan nev’inin ‘aynıdır. Küllî insan nev’i, cüz’î insan ferdi olarak teşahhus edince “marifet”

kavramının mânâsınca cüz'iden küllîye giderek insanı tanıyabilir, bir insan ferdini severek insan nev'ini sevebiliriz. Aslında Allah'a münhasır olan "ilim" kavramının mânâsınca cüz'î olmadan küllîyi tanıyamayız.

Ancak modern Batı, vâcibü'l-vücûd Allah'ı tanıma imkânını kaybedince mümkün'l-vücûd İnsan'ı tanıma imkânını da kaybetti ve cüz'îsiz küllîcilik yanılışına düştü. Aliya İzetbegoviç, Batı'nın geldiği cüz'îsiz küllîciliği, insansız insanîciliği şöyle ifade eder: "Tek tek insanları sevemeyenler, hümanizm kavramını icat etmişlerdir, hem istismar, hem teselli için." Medinesiz medeniyetçilik, insansız insanîcilik (hümanizm) gibi sekülerleşmenin bir tezahürüdür. Bunun bütün şehirlerimizi, tarihimizi, yeşilimizi mahv eden belediyelerin "medeniyet okulları" açmasından daha çarpıcı, trajik-komik bir misali olamaz.

Umumî olarak bakıldığında Akif Emre'de de "devlet" ütopyasından "medeniyet" ütopyasına kayış görülebilirdi: "İslam dünyasında büyük heyecan ve dalgalanmalara neden olan İran İslam devrimi sonuçta önemli bir deneyim ve derstir. İran'dan çıkarılacak temel dersin şu olduğunu düşünüyorum: Her türlü sorunu politik sistemin ele geçirilmesine indirgeyen bir yaklaşımın yetersizliği ortaya çıkmıştır. İslam dünyasının içinde bulunduğu durumu medeniyet sorunu olarak ele alıp çok boyutlu düşünmeyen her hareket eksik ve başarısız kalmaya mahkûmdur" (Emre 2009).

Buna rağmen o, emsali Müslüman aydınlar gibi boş medeniyet hamaseti yapanlardan, medinesiz, insansız medeniyetçiliğin tuzağına düşenlerden olmadı. Çağımızda daha ziyade muhafazakâr meşrepli aydınlar arasındaki entelektüel etki/tepki münasebetiyle medeniyet kavramına muhteva kazandırıldı. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir* kitabıyla Yahya Kemal'in soyut seküler bir ideale dönüşebilecek medeniyetçiliğini şehir medeniyeti anlayışına oturttu, şehir estetiğine çevirdi. Sezai Karakoç, Necip Fazıl ve Mâlik Binnebî gibi Müslüman aydınların ideolojik devlet ve medeniyet kavramlarına karşı kültürel bir İslâm medeniyeti kavramı geliştirdi. Mâlik Binnebî'ye göre medeniyet bir sistemdir. Karakoç'a göre:

"Medeniyeti ırkla açıklayan (*rasist*) teoriler varsa da kabulü mümkün değildir. Çünkü: medeniyet, tamamı itibarıyla bütün insanlığa hitap

eden tarih olgusudur. Tek kişiye ya da insanlığa dönük cephesiyle medeniyet, insanın sadece fizikî ya da fizyolojik ihtiyaçlarına cevap veren bir sistem olmakla kalmaz, aynı zamanda manevî-ahlakî, metafizik ve kültürel isteklerini de karşılamak amacını taşır. Her ne kadar bazı medeniyetlerde maddî ihtiyaçlar, bazı medeniyetlerde de manevî ihtiyaçlar ön plana geçerse de, her medeniyette, az veya çok, bu iki cephe için de bir teklif getirildiği gerçeği değişmez. Bütün ruhî faaliyeti, sonuç itibariyle, maddeye indirgeyen, onun bir yansıması gibi gören, ona bağlayan ya da ondan bağımsız varsaymayan materyalizmi ve özellikle tarihî materyalizmi, ayrıca, her türlü manevî olguyu “kan”a irca eden *rasist* görüşü bir tarafa bırakırsak, medeniyet olgusunda, ruhî ve maddî faaliyet ve eserlerin tümünü görmek mümkündür. Bu olgu kabul edildikten sonradır ki, insanların, biraz da çağlarının etkisinde kalarak, maddî ya da ruhî faktörü baskın faktör olarak tercih ettikleri gözlemlenebilir.”

Başka bir yerde de medeniyeti şöyle tarif eder: “Medeniyet, bir topluluğun maddî ve manevî alanlarına, edebiyat, güzel sanatlar, fikir ve felsefe, müsbet bilgiler, teknik ve ahlâk alanlarına, aynı yönü, aynı neşeyi, aynı hüznü, aynı hızı, aynı ölülüğü, diriliği, aynı motifleri aynı dozlarla veren ruhî güçtür” (Kirenci 1997: 209). Yani denebilir ki Karakoç’a göre medeniyet, bir sistem olarak medeniyetin kültürel-entelektüel boyutudur; İslâm medeniyeti, özünde Mevlânâ, Sinan, Fuzulî, Gâlib, İtrî’nin eseridir.

Ancak burada pek fark edilmeyen derin bir problem vardı. Çağımızda Karakoç gibi bütün Müslüman aydınların tarihe atıfla tasvir ettiği medeniyet, bir tecrübeydi (*diyanet*), norm (*din=sünnet*) değildi. Herakleitos’a atf edilen “Aynı nehirde iki kere yıkanılmaz” sözüyle Arapçadaki “Denenmiş denenmez” (el-Mücerrebü la yücerrebü) sözünün ifade ettiği üzere, tecrübe (*diyanet*), aynen tekrar=ihyâ edilemez, norm (*din=sünnet*) edilebilir. O halde aslında “tecrübî” olduğu halde “normatifleştirilmiş” bir medeniyet kavramının asıl “norm” olarak *din=sünneti* gölgeleyen ideolojik-ütopik bir vasıf kazanması mukadderdi.

Buna karşı biz, sünnetin dinde asıl ihyâ edilecek evrensel norm, medeniyetin ise tecrübe olduğunu anlatmak için çırpındık, ama görünen o

ki insanların yaşadıkları gibi inandıkları, fitrattan=sünnetten tamamen uzaklaştıkları bir gurbet çağında sesimiz fazla yankı bulmadı. Medeniyetin “(asıl) norma karşı (sahte) norm” olduğunu anlatmanın bu zorluğu karşısında ümit, Turgut Cansever gibi fitrî medineye vakıf aydın mimarların gayretleriyle medeniyetin özünde tecrübe olduğunun keşfindeydi. Kadim fitrî medinenin keşfiyle medeniyetin de aynen tekrar=ihyâ edilemeyecek, ancak örnek alınacak bir tecrübe olduğu anlaşılacaktı.

Akif Emre, Sezai Karakoç’un estetik medeniyet anlayışını bilge mimar Turgut Cansever’in fitrî medine görüşüyle terkip ederek zenginleştirdi. O, Cansever’in dar mânâda bir mimar, profesyonel olarak görülerek geniş entelektüel vizyonundan yararlanılmamasını entelektüel-kültürel hayatımız adına vahim bir ihmal, büyük bir kayıp olarak gördü (Emre 2012b):

“Her şeyden önce Turgut Cansever’in bir mimar ya da mimarlık üzerine sözleri olan bir isim olarak sınırlandırılmasının, anlaşılmasının önünde en önemli engel olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Hayata Müslümanca bakmanın varlık meselesi olduğu şuuruyla hareket edenler nezdinde o, her şeyden önce bir mütefekkir olarak kabul gördü. Bu yönüyle mimarlığı aşan hayata Müslüman bir düşünür olarak bakan ve bu yönde fikir üreten bir değer olarak algılandı. Bu yaklaşımın isabetli olduğunu, Turgut Cansever’e dair yazılıp çizilenlerin şimdiden yekununa bakıldığında mimarlık düşüncesinden öte Müslümanca bir hayatın, şehrin, daha geniş anlamda medeniyetin ipuçlarını bulmamızdan anlayabiliriz. Cansever hocaya dair ilk söylenecek söz onun bir mimar olmaktan öte İslam düşüncesi üzerinde gelenekten beslenerek ufuk açıcı perspektif sunmuş olmasıdır (...) Dinin en önemli misyonlarından birinin “dünyayı güzelleştirmek” olduğu, sanat tarihi bilinmeden dinin de tam anlaşılamayacağı; önemli bir kalkış noktası olarak mütalaa edilmesi gereken tespitleridir.”

Dahası Akif Emre, Karakoç ve Cansever’in kültürel ve estetik medeniyet anlayışına tecrübî-içtimaî (sosyolojik) bir boyut katarak ideal bir senteze oldukça yaklaştı; şiirli ve medineli medeniyeti insanlı medeniyetle tamamladı. Geçmiş bir medeniyet nostaljisiyle avunmak yerine,

dikkatli bir sosyolojik müşahedeyle medeniyetimizin medinede (İstanbul'da) tecessümünün ve tefessühünün izini sürdü; bu hususta sözde muhafazakâr belediyelerin sözleri ile özleri arasındaki çelişkileri de çekinmeden dile getirdi: “Yüzyılların birikimini taşıyan, İstanbul'un kimliğiyle özdeşleşen bir semtteki mahalle ve sokak isimleri teker teker değiştiriliyor, kaldırılıyordu. Bu cümle bile insanın kanını dondurmaya yetecek derecede ürkütücü. Böylesi bir tarih, kültür kıyımını gerçekleştirenler ne hakla Sezai Karakoç üzerine toplantı düzenlemeye yelteniyordu? Yoksa işledikleri cinayeti kapatmak için ismi medeniyet düşüncesiyle özdeşleşen bir düşünürü mü öne sürüyorlardı” (Emre 2008).

Böylece o, bu tecrübî-insanî yaklaşımıyla belki de çağdaş Müslüman aydınlarınkinden daha sağlam bir “yaşayan medeniyet” tasavvuru geliştirme imkânı buldu. Maalesef süreli yayınlardaki dağınık çalışmalarının sistematik kitabî incelemelere dönüşmemesinden dolayı onun bu husustaki meziyeti ancak vefatından sonra fark edilebilmiştir; Süleyman Seyfi Ögün (2017)'ün tespit ettiği gibi:

“Akif Emre'yi ilgilendiren daha “derin” meseleler vardı. Bunu bir çırpıda “medeniyet” meselesi olarak vasıflandırmak mümkündür. Doğrusu; “medeniyet” vurgusu beni hayli ürküten bir vurgudur. Üzerinde son derecede hesapsız spekülasyonların yapılabildiği, abartılı bir kavram olarak gözükmüştür bu kavram bana (...) Emek yüklü, sessizce yürüttüğü çalışmalarında Akif Emre'de dikkat çeken de buydu. İnsansız, psikolojist ve sosyolojist bir medeniyet kabalamasının çok dışındaydı yazdıkları. O'nun ölçüleri kaynağını doğrudan hayattan alıyordu. En çok dikkat ettiği insan-tabiat, çevre, insan-eşya ve nihâyet insan-insan ilişkileriydi. Hayata saygı hep odağındaydı. Ama hepsinden mühimi, yâni yaşamak kadar “yaşatmaya” verdiği öncelikti. Hâsılı O'nun medeniyet telâkkisi çok canlı ve çok ufuklu bir telâkkiydi.”

Dinin tecrübî boyutu olarak medeniyet, ancak bir medinede temellenir; bir şehre izafeten kullanılabilir: “Bağdat, Kurtuba, İstanbul, Bursa medeniyeti” tabirlerinde olduğu gibi. Batı'da medeniyetin sekülerleşmesi süreci, tecrübiden normatif ve özsel bir kavrama dönüşmesi yönünde iki merhaleden geçmiştir. Medeniyet, din gibi mutlak olarak kullanıldığında

normatifleştirilmiş, Yahudilik, Hristiyanlık, İslâm gibi dinlere izafeten kullanıldığında ise özelleştirilmiştir. Emre, tecrübe olarak medeniyeti “yaşayan medinede” aradığı gibi, seküler, normatif mânâda İslâm medeniyetini de İslâm dünyasındaki “yaşayan medinelerde” aramıştır. İşgal, savaş ve sefalet altında yaşayan Bağdat tanınmadan romantik medeniyet imajının sembolü geçmiş Bağdat tanınmazdı.

Akif Emre, entelektüel ve ahlakî bir saikle, hem İslâm medeniyeti denen şeyin yaşayan medinelerdeki izlerini bulmak, hem Müslümanların dertleriyle dertlenmek için Batı dünyasını olduğu gibi İslâm dünyasını gezdi. Önce İslâm dünyasının en mazlum ve sancılı ülkeleri Pakistan (İslamabad) ve Afganistan’da bulundu, sefalet ve işgale direnen çileli Müslümanlarla hemhal oldu, cihad önderleriyle yaptığı röportajlarla onların ibretlik tecrübelerini aktardı. Bunlar, rutin bir gazeteciliğin ötesinde bir dava adamının, Müslüman aydınının empatik müşahedeleriydi. Mesai arkadaşı Hamit Kardaş’ın tespitleriyle:

“Ondan, kısa sürede ses getiren fakat uzun vadede fikriyatımıza hiçbir katkı sağlamayan hadiselerin peşine takılmamayı öğrendik. Filistin, Keşmir, Doğu Türkistan, Balkanlar ve Arakan başta olmak üzere mazlum Müslüman coğrafyalar konusunda ayrı bir hassasiyet gösterirdi. Müslüman coğrafyaların sadece acılarını değil, hayat tarzlarını, kültürlerini ve diğer hikayelerini Türkiye kamuoyu ile paylaşmak için uğraşrdı. *Dünya Bülteni* ve bu ayın başında kurduğu *Haberiyat*’ta bunu büyük ölçüde başardı. Vietnam’da inşa edilen bir cami veya Latin Amerika ülkelerinin birinde Müslümanlara tahsis edilen bir mezar yeri onu heyecanlandırır. 29 Nisan’da yazdığı ‘Erguvanlar da yanar’ yazısında bu yıl İstanbul’da erguvanların mevsimsel bir etkiyle yandığını yazmış ve bunu her şeyin altüst olduğuna bağlamıştı. Erguvanları çok severdi ve bir erguvan mevsiminde vefat etti. Bir mümin olarak yaşadığına şahitlik ediyorum” (Diriliş Postası 2017).

Emre’de daima idealler ideolojilere, “küçük güzeldir” “büyük güzeldir”e ağır bastı; bütün ideolojik tahavvüllerin içinde hep kalıcı olanın izini sürdü. Radikalizm devrinin İslâm devleti ütopyasından sonra gizli-seküler muhafazakârlık devrinin İslâm medeniyeti hamasetine

prim vermediği gibi, buna tepki olarak artan dinî muhafazakârlığın sünniyet vurgusuna da katılmadı. Kısaca o, mâruf mânâda ne şeriatçılık (İslâmcılık), ne medeniyetçilik, ne sünnetçilik yaptı. Seküler zihniyetin pejoratif mânâda “selefilik” dediği sahih-dinî muhafazakârlık olarak sünniciliğin öze dönüş davetini evrensel “yerlilik, fitrat ve hikmet” gibi kavramlara atıfla yaptı:

“Yerlilik önemlidir. Yerli olmak yerelliği aşmaktır. Yerlilik özgüvenlidir, aidiyettir. Tutunduğu, kök saldıği bir mekânı, tarihsel derinliği, kültürel aidiyeti olmayanlar evrensel düşünemezler. Kendi insanlık macerasından habersiz kalanların tüm insanlığa anlatacakları bir hikâyeleri de olamaz. Yerel kalmak içe kıvrılmak demektir. Yerli olmak kök saldıği yerden evrensele açılmayı getirir zorunlu olarak. Yerliliğin faziletlerine dair çok şey söylenebilir. Ama insan fitratı ile yerlilik ilişkisi üzerinde de durmak gerekir. Yerlilik tabii olanı, fitratı yakalama hissiyatı, ölçüsü de verir. Belki de yerel olanla yerli olmayı başaranların bulunduğu ortak noktalardan biri doğallığı yakalama hissiyatıdır... Üzerinde düşünmeye değer. Fitrat üzere yaşamak ile hikmeti bulmak arasında doğrudan bir ilişki var mıdır bilemem ama fitratı bozulmamış toplumların hakikati bulma kabiliyetine sahip oldukları kesin. Yerli deyince aklımıza Amerikan yerlilerinin yani Kızılderililerin gelmesi küreselleştirilen Amerikan popüler kültürünün bir neticesi. Yerlilik düşüncesinin bile popüler kültürün şekillendirdiği bir ortamda ne kadar yerli kalabiliriz? Yerli ve yerel farkının en keskin ayrımı bu sorunun cevabında saklıdır” (Emre 2016).

Temsilden Tenkide

Burada “temsil”den kasdımız, idealleştirme, ideolojilerin tükenişi çağında ideallerini koruma, “tenkit”ten kasdımız ise bu ideallere istinaden bir tenkit cephesi açmaktır. Bu ikisi hakkaniyet=haklılık kelimesiyle birleştirilebilir. Herkesin dünyevileştiği bir zamanda akıntıya karşı durarak hak mücadelesi vermek kolay bir şey değildir. Bu, ancak tasavvuf kaynaklı bir manevî kuvvetle ifa edilebilecek zorlu bir misyondur.

Derinden bakınca Emre'nin bütün hayat seyrinde Zâhid Kotku Hazretlerinden aldığı tasavvufî-Nakşibendî vizyonun izi görülebilirdi: Halvet der-encümen; yani, Halkın içinde Hakla beraber olmak, her halükarda hakkı söyleyebilmek, bunun için de kaçınılmaz sonucu yalnızlığı göze alarak bağımsızlığı seçmek.

İslâm devleti rüyalarının bittiği Müslümanların iktidar devrinde ideolojik müdafaa, İslâmcılık yapma imkânı kalmamıştı. Artık Emre gibilerin Necip Fazıl gibi çok-cepheli bir ideolojik mücadele vermesi, İslâmcılık veya Sünnicilik yapması beklenemezdi. Nebevî yol olarak asıl İslâm'ı savunmak, sünnet mücadelesi vermek, bizim gibi birkaç garibe kalmıştı. Her radikalizm gibi İslâmcılığın da iki uca düşmesi kaçınılmazdı; ya iktidarla yozlaşmak, ya münzevi veya yıkıcı muhalefete geçmek. Emre, bu iki uca da düşmedi. İktidarla yozlaşan İslâmcılar çoğunlukta idi. Atasoy Müftüoğlu ve Abdurrahman Arslan gibi İslâmcılar ise inzivaya çekilerek, belli bir mesafeden sisteme tenkitlerini sürdürdüler. Diğer taraftan İsmet Özel, "mahallenin delisi" olarak görülme pahasına sistemle bütün köprüleri attı, masayı devirerek radikal bir muhalefete geçti.

Sanıldığı gibi insanlar, bilhassa siyasetçiler, bütün doğrulara değil, duymak istedikleri doğrulara açıktırlar. Dolayısıyla o, yalnızlığa itilmedi, hakkaniyet uğruna bağımsızlığı ve yalnızlığı kendi seçti. Dahası, inzivaya çekilerek değil, mahallesi, kalabalık içinde yalnızlığı göze alarak hakkı söylemeye devam etti. "Hak talebi gariplikdir" hadisinin belirttiği gibi, bu, işin tabiatı icabıdır. Zamanında Gazâlî veya Birgivi de yalnızdı, sorsanız Karakoç ile Özel de yalnızdır. Emre için, iktidar veya muhalefet, sırttan bir solculuk oynayan bazı ilahiyatçıların sandığı gibi, ilkesel değil stratejik tutumlardı; bir insan, sırf iktidar veya muhalefette olduğu için haklı olamazdı. Mutlak ilke, hakkaniyetti. Herkese veya birilerine yaranmaya çalışan sonunda hiç kimseye yaranamaz, aksine Hakka yaranan sonunda herkese yararır. Vefatının ardından istisnasız tüm mahalleler tarafından faziletinin takdiri, hakkaniyetin nihâî zaferinin tipik göstergesidir. Arkasından bu kadar hüsn-i şehadet, çok az kişiye nasib olur.

Bir bakıma Sezai Karakoç'un sahaya inmiş gibi davranarak mahalenin ortasında tenkit misyonunu üstlenen Emre, hem fitrata aykırı gidişatı, hem bu gidişatın doğrudan veya dolaylı fâillerini tenkit etti. Fıtrata aykırı gidişatın adı modernleşme ve sekülerleşmeydi. Basitçe modernleşmeyi müminin "inandığı gibi yaşamaması", sekülerleşmeyi "yaşadığı gibi inanması" olarak tanımlayabiliriz. O, bir taraftan genelde modernleşme ve sekülerleşmeye, diğer taraftan özelde bunun muhafazakâr reel siyasete yansımalarına ve bu yozlaşma sürecinde rol alan halk, aydınlar ve siyasilere eleştiri oklarını yöneltti. Dahası şahsiyetine uygun olarak üslupta mutedil ama özünde radikal olduğu için tenkidi daha etkili oldu. Saydığımız sebeplerle yaşarken pek hissedilmeyen bu tesirin derecesi vefatından sonra tebellür etti. Böylece o, yaşadığımız derin çürüme sürecinde kamunun vicdanı oldu.

Bütün dertli Müslüman aydınlar gibi Emre'nin ana derdi de Müslümanların giderek sekülerleşmesi, zihni işgale uğraması, seküler kavramlarla düşünür, dünyaya bakar hale gelmesiydi. Bunu röportajlarında daha net ifade ediyordu: "Artık bugün faizle ilgili, finans sistemi, finans kapitalizmiyle olan ilişkilerde maalesef Müslümanların çekinceleri ortadan kalkmış vaziyette. Daha temel düzeyde, sekülerizmle kurduğumuz ilişki biçimi artık çok daha farklı boyutlara gelmiş durumda. Hayatımızı, kendimizi sekülerleştirdiğimiz gibi, sekülerlikten ne anladığımız, zihniyetimizi de dönüştürmüş vaziyette (...)

Şu anda liberal dünyanın, demokratik dünyanın, kapitalist dünyanın hayat tarzı ve kavramlarını içselleştirme sorunuyla karşı karşıyayız. Bu kavramlarla düşünüyoruz, bu kavramlarla hayatımızı, bireysel hayatımızı, aile hayatımızı, hatta biyolojik yapımızı bile bunlarla belirlemeye, değerlendirmeye başlıyoruz artık. Kendi kavramlarımıza geri dönmeden hayatı yeniden anlamlandıramayız (...) Bazen bakıyorum, yahu bu insanlar hiç Kur'ân okumuyor mu diyorum. Çok açık, net hükümlerde bile, bırakın fikhî yorumlar veya içtihatları, çok açık, net ilkelere bile insanlar bir sivil toplum savaççısı olarak çıkıyor karşımıza. Yahut Batılı herhangi bir hümanist insan tipi çıkıyor karşımıza. Müslüman kılıklı, Müslüman olduğunu söyleyen, ama dünyaya bakışı, olaylara modernitenin paradigmalarıyla yaklaşan tipler var" (Emre 2012a).

Akif Emre (2012a), bu gidişatta asıl vebalin pragmatist tavrından dolayı mazur görülebilecek halktan ziyade seçkinlerde (aydınlar ve siyasîlerde) olduğunu düşünüyordu:

“Bütün bunlara baktığımızda, Müslümanlar sadece Türkiye’yi yöneten zihniyetin değil, küresel sistemlerin de parçası olmaya hazır hale getirildi. Bunun sosyolojik, siyasal nedenlerini tartışabiliriz, bir günde olmadı bu zihinsel dönüşüm. Fakat bunun pratik sonuçlarını da görünce kendi hayatında insanlar bunun doğru bir yol olduğunu varsaydılar. Belki sokaktaki insan için ben bunu yadırgamam, elindeki alternatifler içerisinde tercihini yapıyor. Fakat âliminden aydınına, entelektüelinden düşünürüne bu işe kafa yoran, insanları uyarması, yol göstermesi gereken insanların da bu süreçte gönüllü destekçi, hatta sürecin savunucusu haline geldiklerini maalesef gördük. Bir yanda İslamcılıktan muhafazakârlığa doğru evrilirken, diğer taraftan hızlı bir sekülerleşme süreci yaşanıyor. Dünya konjonktürü gereği Başbakanın Mısır’a, Tunus’a gittiğinde laiklik önermesi kendinin bileceği bir iş. Fakat ne düşünürlerden, ne yazarlardan bunun bir Müslüman için ne anlama geldiğine, Müslümanın nerede durması gerektiğine, bunun nasıl okunması gerektiğine dair ciddi eleştiriler yapıldığını hatırlamıyorum. Sesi çıkanlar da çok cılız kaldı. Hatta şu işi halletseniz de biz de sekülerizmi, rahatlıkla savunsak türünden yazıları da hayretler içerisinde okuduğumu hatırlıyorum.

Dolayısıyla, bu sürece değer miydi, değmez miydi, ciddi olarak gelinen bu noktada düşünülmesi, tekrar konuşulması lazım. İslamî düşünüş ve yaşayış anlamında Müslümanlar nereye gelmiştir? Evet, toplumda görsel olarak bir muhafazakârlaşma görülüyor, fakat içi boş. Zaten muhafazakârlık da böyle bir şeydir aslında. Batı tarihine, Batı’daki gelişmelere de baktığımızda; kapitalizmin siyasal muhafazakârlık üzerinde geliştiğini görürüz. Batıda büyük dönüşümler muhafazakâr kadrolar eliyle yapılmıştır. İngiltere’de de böyle olmuştur, Amerika’da da böyle olmuştur. Türkiye’de kapitalizmin yeni haliyle bütün kurumlarıyla yerleştiği bir süreç yaşıyoruz ve bu da kendi kimliğini Müslüman olarak vurgulayan insanlar eliyle yaptırıldı neticede. Bunun karşılığında ne oldu? Hem sistem kendini yenilemiş oldu, biraz sancılı da olsa çok

fazla sorun olmadan bu sistemin yönetim erkini elinde tutan kadrolar kısmen el değiştirdi zaten kaçınılmaz olarak el değiştirmek zorundaydı. Fakat bunun karşılığında Müslümanların, evrensel ölçekte, yerel ölçekte Müslümanlıklarına dair var olan tasavvurlarından, ideallerinden de vazgeçilmiş oldu.”

Bu kadar karamsarlık verici gidişata rağmen Emre (2012a), tasavufi arkaplanından kaynaklanan bir hümanizm ve iyimserliği koruyordu: “Her şey bitmedi diyen, kenarda köşede küsuratlar düzeyinde de olsa, marjinal gibi görünse de var olan ve gerçekten bu toplumun da vicdanını, namusunu, akıl özgürlüğünü, fikir özgürlüğünü savunan insanların var olduğunu düşünüyorum. Şahsen gittiğim yerlerde hiç ummadığım reflekslerle karşılaştığım oluyor. Her şey bitmiştir mantığına Müslümanlıkta zaten yer yoktur. Yani hiç ummadığınız yerde yeni bir açılım yapar, yeni bir çıkış yapar.”

Onun 18 Mayıs 2017 tarihli “Çürüme de Umut da Hep Olacak” başlıklı sondan üçüncü yazısı, Müslüman cemaatin manifesto ile vasiyet karışımı, en keskin nefis muhasebesiydi: “Elimizi uzattığımız her şey çürüyor. Belki de dokunduğumuz için biz çürütmekteyiz (...) Bunca karamsarlık kuşatmasına maruz kalmamızın asıl nedeni de birilerinin bunları hiç düşünmüyor olması, tam anlamıyla şenlikli bir zafer havasını yaşıyor olmaları. Çürürken bile zafer takı kurduğunu düşündüren bir muhayyile hâkim (...) Oysa hayat bulmak, yaşanmaya değer hayatı sunmak iddiasındaydık gençliğimizin o delişmen günlerinde (...) Evet, hiç bu kadar sahtelikler, ikiyüzlülüklerle kuşatılmamıştık” (Emre 2017).

Bu durumlarda hep Tefvik Fikret’in “Cevab” başlıklı şiirini hatırlarım:

Böyle bir zehre karşı sen: “Mes’ûd
Olabilirdim” desen de hulyâdır,
Olamazsın; o pek zılâl-âlûd
Bir tevehhüm ki ‘ayn-ı rüyâdır
Olmaz anlıyan, gören mes’ûd!

Ketum Değil Sırlı

Akif Emre, günlük konuşmalarında kısa cümleler ve mimiklerle az konuştuğu için kimilerine göre ketumdu. Mesela döndüğünde “İngiltere’de ne yaptın abi?” soruma “gezdiim” cevabını vermişti! Hâl-buki o “ketum” değil, “sırlı”ydı. Günlük konuşmalarında kısa konuşan Emre, muhatabını bulunca, havaya girince tam açılırdı. Mustafa Runyun (2017), onun “yazdığından daha iyi konuştuğu” kanaatini dile getirir. El-hak, doğrudur; çünkü o, şifahî kültürden, sohbet-tekke geleneğinden geliyordu.

Son yıllarda Emre’nin mütebessim çehresi tamamen gitmişti; kasvetli bakışlar, asık çehresiyle dikkat çekiyordu. Elbette bu, çektiği hususî ve umumî dertlerin birikiminin yansımasıydı. Bu aciz dâhil herkesin içi yarılrsa bir dert ummanı fıskırır! “Çürüme de Umut da Hep Olacak” başlıklı yazısı, onun karamsarlığının umumî sebebini ortaya koyar. Hususî sebeplere gelince, bir insanın sevdiği işi yapamaması, hayat boyu ızdırıp vesilesidir. Kerhen mühendislik tahsili, gazetecilik, köşe yazarlığı, namerde muhtaç olmadan geçinme mücadelesi, onun karamsarlığının hususî sebepleri olarak sayılabilir.

Ben de âcizane hak (sünnet) mücadelesi veren biri olarak onun gibi entelektüel camiada kendimi hep yalnız hissetmişimdir. Ancak hiç olmazsa devletten maaşlı bir akademisyen olarak namerde muhtaç olmadan çalışmayı nasib eylediği için Rabbime hep şükr etmişimdir. Emre’nin ise entelektüel bağımsızlık ve yalnızlığına karşılık piyasa şartlarına bağımlılığından, birilerinin “ağız kokusunu çekerek” geçinmek zorunda kaldığından dolayı imtihanı daha büyüktü. Tabii takdir-i ilahî, kaderin önüne geçilmez ama, o, bir sosyal bilim akademisyeni olsaydı, Allah bilir çok daha mutmain ve verimli olabilirdi.

Akif Emre’nin hayat hikâyesi, ihlas ve samimiyetin er-geç muhakkak karşılığını bulacağıнын canlı bir misalidir. Hz. Mevlânâ der ki: “İnsan, namazda kıyâma durunca elif (ل), rükûya gidince dâl (د), secdeye varınca mîm (م) olur. Bu şekilde namazı tamamlayınca elif, dal ve mîm’den oluşan âdem (ادم), yani adam olur.” Kulun Rabbine en yakın olduğu

secdede, mîm makamında ölüm, güzel ölümdür. İşte Emre, elif gibi yaşadı, mim gibi öldü. Müteakip görüşmemizin cennette olması duasıyla.

Kaynakça

- Bilge, Muhittin (1996) *Sezai Karakoç'un Diriliş Düşüncesinde Medeniyet Anlayışı* (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi).
- Diriliş Postası (2017) "Merhum Akif Emre'yi Arkadaşları Anlattı," *Diriliş Postası* 24 Mayıs 2017
- Emre, Akif (2008) "Ne Hakla!" *Yeni Şafak* 09 Ekim 2008.
- Emre, Akif (2009) "Bir Devrim Kaç Yılda Anlaşılır," *Yeni Şafak* 12 Şubat 2009.
- Emre, Akif (2012a) "Müslümanlar Hiç Kur'an Okumuyorlar mı?" Konuşan: Şükrü Hüseyinoğlu, *İslam ve Hayat* 14 Mart 2012.
- Emre, Akif (2012b) "Turgut Cansever ve Dini Düşünce," *Yeni Şafak* 03 Mart 2012.
- Emre, Akif (2014) "Mezhepçilik Aynasında Humeyni," *Yeni Şafak* 05 Haziran 2014.
- Emre, Akif (2016) "Yerlilerin İşgali," *Yeni Şafak* 24 Kasım 2016.
- Emre, Akif (2017) "Çürüme de Umut da Hep Olacak" *Yeni Şafak* 18 Mayıs 2017.
- Gencer, Bedri (2017) "Akif Emre Elif Gibi Yaşadı Mim Gibi Öldü," *Star Açık Görüş* 4 Haziran 2017.
- Haber Sol (2016) "BBC, Gizli ABD-Humeyni Müzakerelerini Yazdı," 04 Haziran 2016 haber.sol.org.tr <http://haber.sol.org.tr/dunya/bbc-gizli-abd-humeyni-muzakerelerini-yazdi-158130>
- Kardaş, Hamit (2017) "Akif Emre'nin 40 Yıl Öncesinden Kalan Notları," *Haberiyat* 12 Haziran 2017.
- Kirenci, Mustafa (1997) *Diriliş Akımının Ekseni: Medeniyet Perspektifi* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi).

- Lec, Stanislaw Jerzy (1969) *More Unkempt Thoughts*. New York: Funk & Wagnalls.
- Oflaz, Lütfü (2017) "Bana Havlayacağına Karşımdakine Havlasın!" *Star Gazetesi* 30 Mayıs 2017.
- Öğün, Süleyman Seyfi (2017) "Âkif Emre İçin," *Yeni Şafak* 25 Mayıs 2017.
- Runyun, Mustafa (2017) "Bir Aslan Göçtü Diyeler: Akif Emre'ye Bir Vefa," *Haberiyat* 28 Mayıs 2017.
- Sakr, Muhammed İbrahim eş-Şirbeynî (2014) *el-Fikru't-Tasavvufi 'inde'l-İmâm el-Bennâ*. İstanbul: Nida.
- Seyyid Mustafa Râsim Efendi (2008) *Tasavvuf Sözlüğü: Istilâhât-ı İnsân-i Kâmil*. İhsan Kara (yay.), İstanbul: İnsan.
- Şeyh Bedreddin Simâvî (564) *Vâridât*. Musa Kazım (trc.), İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, no: 564.
- Willis, John Ralph (1967) "Jihâd fi Sebîl Allah-Its Doctrinal Basis in Islam and Some Aspects of Its Evolution in Nineteenth-Century West Africa," *The Journal of African History* 8/3: 395–415.